

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۹۳۲۶۶۰۳۵

دانشگاه شهید چمران اهواز

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد

عنوان:

اهمیت راه‌های تجاری ایالت فارس منتهی به خلیج فارس از ساسانیان تا
سقوط آل بویه

استاد راهنما:

دکتر شهرام جلیلیان

استاد مشاور:

دکتر علی بحرانی پور

نگارنده:

مرضیه جاوید

تیر ماه ۱۳۹۳

تقدیم ہے:

پدر بزرگوارم

و

مادر مہربانم

ہمسفر عزیزم

سپاسگزاری از:

حمد و سپاس خداوند مهربان را که توفیق کسب علم و دانش را به ما عطا نمود. سپاسگزاری

از تمامی آموزگاران، دبیران و اساتید محترمی که از ابتدا تا کنون هرچه آموخته ایم را بدیون

زحمات فراوان آنان هستیم. تشکر ویژه از استاد راهنمای محترم دکتر شهرام جلیلیان که از

حضورشان بهره مند شدیم، و استاد مشاور جناب دکتر علی بحرانی پور که بی شک نمونه‌ای

از یک استاد واقعی است.

در نهایت، سپاس و تشکر از تمامی دوستانی که از مصاحبتشان استفاده کردیم.

نام خانوادگی: جاوید		نام: مرضیه	
عنوان پایان‌نامه: اهمیت راه‌های تجاری ایالت فارس منتهی به خلیج فارس از ساسانیان تا سقوط آل بویه			
استادان راهنما: دکتر شهرام جلیلیان		استاد مشاور: دکتر بحرانی پور	
درجه تحصیلی: کارشناسی ارشد		گرایش: مطالعات خلیج فارس	
محل تحصیل (دانشگاه): شهید چمران اهواز		گروه: تاریخ	
دانشکده: دانشکده ادبیات و علوم انسانی			
تاریخ فارغ التحصیلی: ۱۳۹۳/۰۴/۴		تعداد صفحه: ۱۳۳	
کلیدواژه‌ها: ساسانیان، آل بویه، فارس، خلیج فارس، راه‌های فارس، تجارت فارس			
<p>چکیده</p> <p>ایالت فارس در تقسیمات اداری ایران در دوره ساسانیان و همچنین در قرون نخستین اسلامی یکی از مهم‌ترین ایالت‌های پس‌کرانه‌ای خلیج فارس محسوب می‌شد که نقشی مهم و تأثیرگذار در تحولات سیاسی و اقتصادی در منطقه داشت. ایالت فارس از طریق یک شبکه جاده‌ای وسیع به خلیج فارس منتهی می‌گردید. بنادری که در حاشیه خلیج فارس قرار داشتند، از طریق همین جاده‌ها با مراکز تجاری و اقتصادی ایالت فارس مرتبط می‌گردیدند و از همین راه با شهرها و مراکز دیگر در داخل ایران متصل می‌شدند. اقداماتی که ساسانیان و بعدها در دوران آل بویه و عضدالدوله در ایالت فارس انجام شد همه در راستای تأمین امنیت جاده‌های تجاری این ایالت مهم بود. گسترش و توسعه شهرسازی در ایالت فارس و ساختن سدها و پل‌ها توسط ساسانیان و اقدامات عضدالدوله دیلمی در تأمین امنیت جاده‌های پس‌کرانه‌ای خلیج فارس، اهمیت فارس و راه‌های تجاری آن را به عنوان شاهراه ارتباطی راه‌های کاروان‌رو در شرق و غرب در دوره‌ای از تاریخ ساسانیان تا پایان آل بویه مشخص می‌نماید.</p>			

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

بیان مسئله	۱
سوال اصلی	۲
فرضیه اصلی	۲
سوالات فرعی	۲
فرضیه های فرعی	۲
پیشینه تحقیق	۳
روش تحقیق	۴
معرفی و بررسی منابع	۵

فصل اول: جغرافیای ایالت فارس

جغرافیای اداری و طبیعی ایالت فارس	۱۵
جغرافیای تاریخی ایالت فارس	۱۶
تقسیمات ایالتی ایالت فارس	۱۸

فصل دوم: ایالت فارس در دوره ساسانی و راه‌های مواصلاتی آن

۳۳	جمع بندی فصل اول.....
۳۵	اوضاع سیاسی فارس در دوره ساسانیان
۳۸	شهرهای ساسانی در فارس.....
۴۷	اقتصاد فارس در دوره ساسانی
۵۰	دریانوردی ساسانیان
۵۴	ضرابخانه های ساسانی در فارس.....
۵۸	سدها و پل ها.....
۶۱	راه های ایالت فارس به خلیج فارس در دوره ساسانی.....
۶۱	- راه استخر - فیروزآباد - سیراف.....
۶۵	- راه استخر - دارابگرد - ایراهستان - سیراف.....
۶۸	- راه استخر - توج - گناوه.....

فصل سوم: ایالت فارس از سقوط ساسانیان تا آل بویه و راه‌های ارتباطی آن

۷۳	فتوحات مسلمانان در فارس.....
۸۱	اقدامات عمرانی - راه سازی عضدالدوله

اقتصاد فارس از ساسانیان تا آل بویه.....	۹۷
صنایع و تولیدات فارس.....	۹۷
تجارت و دریانوردی.....	۱۰
راه‌های ایالت فارس به خلیج فارس از سقوط ساسانیان تا آل بویه.....	۱۰۸
- راه شیراز - فیروزآباد - سیراف.....	۱۰۸
- راه شیراز - نجیرم.....	۱۱۱
- راه شیراز - جنابه.....	۱۱۴
- راه شیراز - ارجان - مهرویان - سینیز - جنابه.....	۱۱۶
جمع بندی فصل سوم.....	۱۱۹
نتیجه گیری.....	۱۲۰
پیوست.....	۱۲۱
منابع.....	۱۳۶

بیان مسئله

در تقسیم بندی جغرافیا نویسان مسلمان، سواحل خلیج فارس بین سه ایالت فارس، کرمان، و خوزستان تقسیم می شد. در این میان بیشترین کرانه شمالی خلیج فارس به ایالت فارس اختصاص داشت که به لحاظ موقعیت جغرافیای طبیعی و سیاسی خاص خود، جایگاه برتری داشت. ایالت فارس به دلیل برخورداری از شرایط ممتاز خود همواره مرکز مهم سلسله‌های ایران باستان هم چون هخامنشیان و ساسانیان بوده است. این حکومت‌های شاهنشاهی از موقعیت خاص ایالت فارس برای پیشبرد اهداف خود آگاه بودند و به نحو احسن از این موقعیت ویژه استفاده کردند. ایالت فارس مهمترین ایالت شاهنشاهی ساسانی بود. با اقدامات شاهان ساسانی زمینه برای رشد و امنیت تجاری این منطقه مهم پس کرانه‌ای خلیج فارس فراهم شد. رونق تجاری بدون وجود راه‌هایی که فعالیت های تجاری در آن انجام می‌گیرد امکان پذیر نبود، از این رو پادشاهان ساسانی و در چند قرن بعد در دوران آل بویه، به ویژه دوران عضدالدوله اهمیت فراوانی به راه‌های تجاری می‌دادند. ایالت فارس در مسیر راه های ارتباطی خلیج فارس به سمت نواحی مرکزی ایران قرار داشت. از این رو شهرهای بزرگ آن موقعیت تجاری و اقتصادی ویژه‌ای یافته بودند. راه‌های ایالت فارس در دوره ساسانیان از اصطخر و پس از آن در دوره اسلامی از شیراز منشعب می شد و قسمت زیادی از آنها به سیراف و دیگر بنادر که از دوره ساسانی تا سقوط آل بویه مهم ترین مناطق اقتصادی و تجاری خلیج فارس بودند، منتهی می شدند. با توجه به اهمیت تاریخی و اقتصادی مسیرهای مواصلاتی ایالت فارس، این پژوهش در پی شناسایی اهمیت راه‌های تجاری فارس منتهی به خلیج فارس و هم چنین راه‌ها در تبادلات اقتصادی و جا به جایی کالاهای خلیج فارس به دیگر نقاط ایران، از دوره ساسانی تا سقوط

آل بویه می‌باشد و موقعیت راه‌های مذکور را با توجه به اسناد و مدارک تاریخی مورد ارزیابی قرار می‌دهد.

سوال اصلی

۱. راه‌های ایالت فارس منتهی به خلیج فارس از آغاز ساسانیان تا پایان آل بویه چه نقشی در

تجارت منطقه داشته است؟

فرضیه اصلی

چنین به نظر می‌رسد که با توجه به موقعیت جغرافیایی فارس و نزدیکی آن به خلیج فارس و وجود بنادر پررونق، راه‌های تجاری ایالت فارس نقشی مهم در تجارت و راه‌های ارتباطی فارس در دوران ساسانیان تا آل بویه داشته است.

سوال های فرعی

۱. عوامل سیاسی چه نقشی در توسعه تجاری و اقتصادی راه های فارس منتهی به خلیج فارس از دوره

ساسانی تا سقوط آل بویه داشته است؟

۲. میزان تاثیر گذاری راه های تجاری فارس در تبادلات اقتصادی خلیج فارس به سمت نواحی مرکزی

ایران تا چه اندازه بوده است؟

فرضیه های فرعی

۱. شواهد و منابع بیانگر آن هستند که حوادث و رویدادهای سیاسی در مقطع زمانی از دوره ساسانی تا

سقوط آل بویه در راستای تقویت و رونق بخشیدن به راه های تجاری ایالت فارس منتهی به خلیج

فارس بوده است.

۲. به نظر می‌رسد موقعیت مناسب فارس در بین مراکز اصلی تجارت و بر سر راه‌های خلیج فارس به سمت نواحی مرکزی ایران، از جمله موارد قابل توجه به شمار می‌روند که راه‌های این ایالت را در شبکه راه‌های تجاری به عنوان راه‌هایی واقع در مسیر تجارت در موقعیت مناسب می‌نشانند. بررسی کم و کیف این فعالیت‌های تجاری بعد از نوشتن این پژوهش قابل معرفی می‌باشد.

پیشینه تحقیق

سراورل استین در کتاب از گله دار تا بوشهر، هم چنین هاینس گاو به در کتاب ارّجان و کهگیلویه، بخش‌هایی از راه‌های قدیمی ایالت فارس را بررسی کرده‌اند. کتاب مسیرهای کاروانی کوه‌های زاگرس در ایران تالیف کوچی کامیوکا و یاجیما که در آن مسیرهای جنوبی زاگرس در سه بخش عمده جاده‌های (شیراز به سیراف) و (شیراز به کیش) و (شیراز به هرمز) بررسی شده است. محمدباقر وثوقی در کتاب تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار به راه‌های فارس و تحولات مسیرهای پس کرانه‌ای اشاره کرده است. مجموعه مقالاتی که در همایش کنگره بین‌المللی سیراف گرد آمده است، در خصوص ایالت فارس و نقش آن در تجارت در دوره ساسانیان و آل بویه مطالب مهمی را مطرح کرده است. مقاله از کران تا سیراف نوشته مجتبی خلیفه و علی اکبری، که در پژوهشنامه خلیج فارس آمده، اشاره‌ای به راه‌های فارس به سیراف می‌کند. تورج دریایی در مقاله‌ای تحت عنوان منابع تاریخ اقتصادی پارس در اواخر دوره ساسانی در خصوص ایالت فارس و نقش آن در تجارت در دوره ساسانی نکات مهم و با ارزشی را مطرح کرده است. با توجه به اهمیت فارس و راه‌های تجاری و ارتباطی در نزدیکی خلیج فارس تاکنون تحقیق جامع و منسجمی در باره راه‌های ایالت فارس منتهی به خلیج فارس صورت نگرفته است. اکثر کتب و مقالاتی که در ارتباط با راه‌های ایالات فارس به رشته تحریر در آمده‌اند، مانند جغرافیای تاریخی فارس تالیف پاول شوارتس، جغرافیای تاریخی

سرزمین‌های خلافت شرقی تالیف لسترنج ، دیار شهریاران تالیف احمد اقتداری، به موضوع راه های فارس پرداخته اند.

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش روش توصیفی - تحلیلی است که با تکیه بر منابع دست اول فارسی و عربی انجام می شود. و شیوه گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه ای و تاحدودی میدانی می باشد. این پژوهش در سه فصل به شرح زیر تنظیم و تدوین شده است:

فصل اول تحت عنوان **موقعیت جغرافیای فارس** ، به موقعیت جغرافیای طبیعی و تاریخی ایالت فارس می پردازد. فصل دوم تحت عنوان **ایالت فارس در دوره ساسانی** ، اوضاع ایالت فارس در دوره ساسانیان و راه های تجاری فارس به خلیج فارس که در این دوره دارای اهمیت بوده اند مورد بررسی قرار داده است. فصل سوم تحت عنوان **ایالت فارس از سقوط ساسانیان تا آل بویه** ، در مورد ایالت فارس و راه های مواصلاتی آن از سقوط ساسانیان تا پایان آل بویه نوشته شده است.

معرفی و بررسی منابع

منابع جغرافیایی

البلدان^۱

کتاب البلدان نوشته ابن فقیه همدانی، که در حدود ۲۵۵ه ق در همدان متولد شده است. ابن فقیه از برجسته‌ترین جغرافیدانان ایرانی در قرن سوم هجری است. کتاب البلدان او در مورد جغرافیاست. در سال ۲۹۰ه ق نوشته شده و آن را از کتب مخصوصاً جیهانی گرفته، و مورد استفاده جغرافیا نویسان قرون بعد مانند یاقوت و مقدسی و دیگران واقع شده است.

در ترجمه البلدان قسمت مربوط به ایران، گفتار اول درباره ایالت فارس است. ابتدا درباره پیدایش فارس سخن رانده و فارس را به نام فارس بن طهومت منسوب می داند. سپس فاصله شهرها و روستاها و فاصله فارس با مناطق دیگر آورده است. در آخر نیز در رابطه با زومه های کردان در پارس و شگفتی های فارس و خراج آن مطالب مفیدی را بیان کرده است.

مسالک و ممالک ابن خردادبه:^۲

کتاب مسالک و ممالک تألیف عبیدالله بن عبدالله بن خردادبه متوفی حدود ۳۰۰ق مورخ و جغرافیدان قرن سوم هجری بوده است. کتاب طبق معمول آثار جغرافیایی با اطلاعات موسوم جغرافیایی، ریاضی و مخصوصاً توصیف شکل زمین بنا بر نظر بطلمیوس آغاز می شود. قسمت اصلی و اساسی کتاب به توصیف راه ها و مسافت پرداخته، و راه های شیراز به شهرها و بنادر، هم چنین فاصله شیراز با دیگر

^۱ ابن فقیه، البلدان، ترجمه ح - مسعود، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹.

^۲ عبیدالله بن عبدالله ابن خردادبه، مسالک و ممالک، به کوشش دخویه، ترجمه حسین قره چانلو، تهران، چاپ بریل، لیدن، ۱۳۷۰.

ایالت های همجوار را ذکر کرده ، که این قسمت کتاب در پژوهش حاضر بیشتر مورد استفاده قرار گرفته است.

مسالک و ممالک اصطخری^۱

اصطخری از جغرافیدانان برجسته ایران در سده چهارم هجری است. کتاب ارزشمند اصطخری در واقع مکتوبی است که در آن مجموعه مسیر سرزمین ها، بیابان ها، کوهها، راههای دریایی ، شهرها بندری و دیگر عوارض طبیعی را نشان می دهد که مؤلف آنها را از میان دیگر کتابها گردآوری کرده بود. فصلهای مسالک و ممالک به معرفی جغرافیای مناطق مختلف، فاصله شهرها از یک دیگر، دریاها و کوهها، اقلیمهای مختلف، معرفی قبایل عرب و عجم و شرح برخی شهرها پرداخته است. جزیره ها ، رود ها، کوهها ، و بیابانها، معادن و عجایب سرزمین ها را بررسی می کند. هم چنین اطلاعات ارزشمندی درباره آداب و رسوم ، محصولات کشاورزی، اقتصاد، بیان کرده است. مسالک و ممالک فصلی را به ایالت فارس اختصاص داده و در آن مناطق مختلف ایالت فارس، کوره ها و نواحی آن و سپس رود ها و کوه ها و...را بیان و در آخر مسافت شهرهای آن را از یک دیگر آورده است.

صورة الارض^۲

کتاب صورة الارض اثر محمد بن علی بن حوقل از جغرافیدانان مشهور اسلامی است. که در نیمه قرن چهارم هجری تألیف شده است. این کتاب اثری جغرافیایی و تا حدودی جغرافیای تاریخی است. ابن حوقل در این کتاب به گزارش سفرهای خود پرداخته که از سرزمین های اسلامی دیدن کرده است. او در طی سفر خود به ایالت فارس هم رسیده و شرح مبسوطی از این ایالت می نویسد. شرح ایالت فارس ، شهرها و کوره های آن وهم چنین بیان مسافتات بین نواحی مختلف ایالت فارس در کتاب

^۱ اصطخری، مسالک و ممالک، ایرج افشار، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۴۷، چاپ اول

^۲ ابن حوقل، صورة الارض، جعفر شعار، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۵

صورة الارض تقريباً از دقت کافی برخوردار است. ابن حوقل علاوه بر توصیف ویژگی های جغرافیایی فارس، کالاهایی که در آنجا تولید می شد و معادنی که در ایالت فارس وجود دارد. بیان می کند. ابن حوقل هم چنین به اقتصاد و تجارت فارس اهمیت بسیار داده است. این کتاب از منابع اساسی برای تاریخ و جغرافیای فارس به شمار می رود. ابن حوقل برای هر سرزمین بزرگ نقشه ای تهیه کرده است. نقشه ای که از ایالت فارس ترسیم کرده، مسیرها و جاده های آن را به خوبی مشخص نموده است که در شناخت مسیرهای فارس به خلیج فارس کمک بسیاری می نماید.

احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم^۱

این کتاب تألیف ابو عبدالله احمد مقدسی از جغرافیدانان به نام قرن چهارم هجری است. در بین کتب جغرافیایی قرن چهارم جایگاه احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم از همه والاتر و شرح دیدگاه نویسنده آن از دیگران مفصل و دقیق تر است. احسن التقاسیم همانند صورة الارض ابن حوقل و مسالک و ممالک اصطخری حاصل سالها سفر مؤلف به کشورهای اسلامی آن روزگار است و اوضاع جغرافیای طبیعی، اقتصادی و سیاسی سرزمین ها را به خوبی نشان می دهد.

مقدسی به لحاظ حضور مستقیم در شهرها و ولایات به ذکر منزلگاه ها و فواصل بین شهرها پرداخته. او فصلی جداگانه را به طور مفصل به سرزمین فارس اختصاص داده است. در ابتدا کوره های فارس و شهرها و نواحی آن را ذکر و توصیف نموده است سپس بازرگانی و کالاهایی که در فارس تهیه می شود پرداخته و در آخر فاصله بین شهرهای فارس و دیگر سرزمین ها و مناطقی که به خلیج فارس منتهی می شده است را بیان می کند.

^۱ مقدسی، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، علی بنی منزوی، تهران، کومش، ۱۳۸۵، چاپ دوم

اشکال العالم جیهانی^۱

ابوالقاسم بن احمد جیهانی از مشهورترین جغرافیا نویسان قرن چهارم است. کتاب گرانقدر اشکال العالم تألیف وی نه تنها از امهات کتب جغرافیایی کشورهای اسلامی است، بلکه نخستین مجموعه‌ای است که محققى آگاه و دانا و ایرانی تبار از آداب و رسوم و امور اجتماعی و اقتصادی به ویژه اوضاع جغرافیایی سرزمین های اسلامی فراهم آورده است. او در کتاب اشکال العالم در اقلیم دهم به ذکر دریای پارس و توابع آن پرداخته و ایالت فارس را از نواحی کرانه‌ای و پس کرانه‌ای خلیج فارس ذکر کرده است. او نیز در کتابش مانند دیگر کتاب‌های جغرافیایی، ابتدا به توصیف مناطق مختلف ایالت فارس، ذکر راه‌ها و مسافت بین آنها و هم چنین از شگفتی‌ها و عجایبی که در فارس است پرداخته. در آخر نیز نقشه‌ای از خلیج فارس و سرزمین فارس ترسیم کرده است.

فارسنامه ابن بلخی^۲

ابن بلخی متوفی در سال ۵۱۰ ه. ق، نام و نشان او تاکنون ناشناخته مانده. خود در فارسنامه می‌گوید بلخی نژاد اما در فارس تربیت یافته است. فارسنامه کتابی ارزشمند درباره تاریخ محلی و جغرافیای تاریخی فارس است. این کتاب قدیمی ترین کتاب است که اطلاعات جامع و منحصر به فردی را درباره فارس با انشایی سلیس و روان و در شیوه‌ای موجز و دلنشین به اهل فضل و ادب عرضه داشته است. واز زمان تألیف به عنوان منبعی معتبر در شناخت فارس مورد قبول و استفاده پژوهشگران و صاحب نظران قرار گرفته است. اطلاعات موجود در فارسنامه کاملاً درست و خاص و منحصر به این کتاب می باشد. و در هیچ اثر دیگری مشاهده نمی شود. کتاب با یک قسمت تاریخی و مفصل درباره پادشاهان ایران قبل از اسلام آغاز می شود و قسمت نسبتاً مفصلی از کتاب درباره فتح فارس به دست عربها است. به دنبال آن

^۱ جیهانی، اشکال العالم، علی بن عبدالسلام، تهران، شرکت به نشر، ۱۳۶۸، چاپ اول

^۲ ابن بلخی، فارسنامه، به اهتمام گای لسترنج و رینولد آلن نیکلسون، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۳، چاپ دوم

قسمت پر ارزش جغرافیایی کتاب است که ذکر فارس و کوره های پنجگانه آن و شهرهای هر کوره اختصاص دارد. شرح نهرها، دریاها، مرغزارها، قلاع و مسافتات فارس را دربرمی گیرد. هم چنین فارسنامه ابن بلخی به آب و هوا کشاورزی و محصولات و صنایع دستی و مصنوعات فارس توجهی خاص مبذول داشته است که بسیار ارزشمند و حایز اهمیت می باشد.

منابع تاریخی

تاریخ طبری^۱

تاریخ طبری تاریخی عمومی تألیف ابوجعفر محمد بن جریر طبری، نام اصلی کتاب تاریخ الامم والرسل والملوک است که به تاریخ طبری مشهور شده، تاریخ طبری از دویخش تاریخ جهان و تاریخ اسلام تشکیل می شود، که نگارنده در قسمت مربوط به ساسانیان و اوضاع ایالت فارس در قرون نخستین اسلامی از تاریخ طبری استفاده کرده است. این کتاب به طور کلی برای مطالعه تاریخ ساسانیان و تاریخ اسلام در دو قرن نخست اسلام از اهمیت و جایگاه خاصی برخوردار است.

تاریخ سنی الملوک والارض والانبیاء^۲

حمزه اصفهانی از پراوازه ترین تاریخ نگاران ایران در قرن سوم هجری است که این آوازه را مدیون کتاب ارزشمند تاریخی خود یعنی تاریخ سنی الملوک والارض والانبیاء است این کتاب تاریخی عمومی است. که در در نگارش آن از خودای نامک ها (خدای نامه ها) کهن ترین آثار تاریخی ایران پیش از اسلام استفاده کرده است. نگارنده در رابطه با تاریخ ساسانیان و شهرسازی شاهنشاهان ساسانی از این کتاب به عنوان منبعی مهم مورد استفاده قرار داده است.

^۱ طبری، تاریخ الرسل و الملوک، تهران، اساطیر، ۱۳۶۲

^۲ حمزه اصفهانی، تاریخ سنی الملوک والارض والانبیاء، بیروت، دارالمکتبه الحیاء، بی تا

تجارب الامم ابن مسکویه^۱

کتاب ارزشمند تجارب الامم نوشته ابوعلی مسکویه در رابطه با تاریخ عمومی جهان است و مشتمل بر رویدادها از آغاز تا روزگار مؤلف است. تجارب الامم مانند هر تاریخ عمومی دیگر از دوی بخش تشکیل شده بخشی بر گرفته از منابع و بخشی که گزارش روزگار مؤلف است. این بخش دوم از مهم ترین و معتبرترین منابع تاریخ آل بویه در قرن چهارم به شمار می رود. در بخش مربوط به آل بویه از آنجا که مسکویه از معاصران این دوره و از نزدیکان امیران و وزیران آل بویه است و با بسیاری از شخصیت های برجسته آن روزگار پیوند نزدیک داشته است. گزارش ها بی هیچ واسطه ای به کتاب تجارب الامم راه یافته است. زیرا بیشتر آن ها از مشاهدات خود مسکویه و یا نقل از زبان کسانی که سازنده تاریخ آن زمان بوده اند. بنابراین تجارب الامم در تاریخ آل بویه و ویژگی های فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آن روزگار به عنوان مأخذی اصیل و دست اول شناخته می شود.

شیرازنامه^۲

شیرازنامه زرکوب شیرازی کتابی در ذکر حوادث تاریخی فارس در دوران اسلامی و معرفی عده ای از دانشمندان و بزرگان فارس است. این کتاب را معین الدین احمد بن ابی الخیر شیرازی معروف به زرکوب تألیف کرده، در بخش اول کتاب حوادث تاریخی فارس از سده های نخستین هجری تا پایان حکومت ابواسحاق اینجو به اختصار گزارش شده است. در این قسمت روایاتی در فضایل فارس و فارسیان و تقسیمات فارس و مزایای جغرافیایی فارس و چگونگی احداث شیراز پرداخته است. و سپس به اوضاع سیاسی منطقه از عصر عمادالدوله توضیح داده شده است این قسمت از کتاب در پژوهش پیش رو مورد استفاده قرار گرفته است.

^۱ مسکویه، تجارب الامم، ترجمه علی نقی منزوی، تهران، سروش، ۱۳۶۹، چاپ اول

^۲ زرکوب شیرازی، شیرازنامه، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۰

تحقیقات جدید

جغرافیای تاریخی فارس^۱

جغرافیای تاریخی فارس اثر پاول شوارتس این کتاب کوششی است در مقوله جغرافیای تاریخی که سعی دارد تصویری زنده و گویا از منطقه فارس براساس گزارش های جغرافی نویسان مسلمان ارائه دهد. اساس کار شوارتس در این پژوهش آثار اصطخری، ابن حوقل، مقدسی، ابن فقیه، ابن خردادبه، قدامه، ابن رسته، مسعودی تشکیل می دهد که وی به بررسی، تطبیق و نتیجه گیری از آنها می پردازد. کتاب جغرافیای تاریخی فارس شامل مباحثی چون فارس، مرزها و خصوصیات اقلیمی آن، ولایت و کوره های پنجگانه فارس، مناطق و نواحی دیگر تجارت و ارتباطات و راه های ارتباطی است. در رابطه با مطالعه سرزمین فارس از منابع مهم و باارزش در دوران معاصر محسوب می شود. در واقع این کتاب فرهنگ جامعی از گزارش های جغرافی نویسان مسلمان در مورد جغرافیای تاریخی فارس است که مطالعه این اثر ما را از رجوع کردن به اصل کتابهای آنها بی نیاز می گرداند.

اقلیم پارس^۲

یکی دیگر از کتابهای گرانبها که در رابطه با فارس نوشته شده است اقلیم پارس تألیف سید محمد تقی مصطفوی است. که جهت معرفی و آثار ابنیه تاریخی فارس نگاشته شده است. این کتاب شامل شرح کلیه آثاری است که در تحقیقات باستانشناسی اخیر در فارس مورد توجه بوده است. و از جمله کتابهای باارزش و دست اول در مورد فارس می باشد. این کتاب مشتمل بر شش فصل است و فصل سوم که آثار تاریخی نواحی جنوب شرقی و شرق فارس، فصل چهارم آثار تاریخی فیروزآباد و شهرهای کناره خلیج فارس و کاروانسراهای عهد ساسانی و... و فصل پنجم گزارش مربوط به آثار تاریخی نواحی غرب فارس

^۱ پاول شوارتس، جغرافیای تاریخی فارس، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۲، چاپ اول

^۲ سید محمد تقی مصطفوی، اقلیم پارس، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۴۳

دربدارند مورد استفاده قرار گرفته است. این کتاب به طور کلی پاسخگوی احتیاج کسانی است که می‌خواهند درباره آثار تاریخی فارس اطلاعات موثقی به دست آورند.

جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی^۱

جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی اثر گای لسترنج ایرانشناس بریتانیایی است. لسترنج آثار بسیاری به رشته تحریر درآورده مهمترین اثری که از وی به زبان فارسی ترجمه شده است جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی است که در آن به جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی بین النهرین، ایران و آسیای مرکزی پرداخته است. این اثر چکیده ای از تحقیقات و تألیفات جغرافیانویسان قدیم مسلمان است که اطلاعات گرانبهایی برجای گذاشته اند. واقعیت این است که اگر محققى به منابع جغرافیایی اصیل مراجعه کند تا حدود زیادی از خواندن فصول ۱۹-۱۷ این اثر که به جغرافیای تاریخی فارس اختصاص داده شده است بی نیاز می شود. و بنابراین تکیه صرف به این منبع خطاست. لسترنج در این کتاب چهاربخش را به بررسی ایالت فارس اختصاص داده است که به محدوده جغرافیایی ایالت فارس تطبیق نقاط جغرافیایی و بررسی آنها پرداخته است.

سقوط ساسانیان

دکتر تورج دریایی در سال ۱۳۴۶ در تهران زاده شد. او در سال ۱۹۹۹م دکترای تاریخ خود را از دانشگاه کالیفرنیا، گرفت. پژوهش های دکتر دریایی بیش تر درباره تاریخ ایران باستان و آغاز دوره میانه تاریخ ایران و به ویژه تاریخ شاهنشاهی ساسانیان است. کتاب سقوط ساسانیان تألیف تورج دریایی از سری تحقیقات جدید درباره ساسانیان است ایشان در این کتاب و دیگر کتابهای خود تأکید بسیاری بر ایالت فارس دارد. در این کتاب فصلی در رابطه با تقسیمات اداری فارس است، و ضرابخانه های

^۱ گای لسترنج، جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۴، چاپ